

Orosz István

Szent Erzsébet évszázada

Árpád-házi Szent Erzsébet életének rövid 24 éve a 13. századnak még negyedét sem fogta át, ha ez az előadás mégis a fenti címet viseli, az nem azért van, mert a szerző az évfordulóra tekintettel túlbecsüli a magyar szent jelentőségét, hanem azért, mert azt tekinti feladatának, hogy azokról az európai körülményekről szójon, amelyek háttérül szolgáltak, de meg is határozták Erzsébet életét.

Georges Duby, a középkor történetének jeles francia kutatója azt írta, hogy a 13. század „a nagy és általános virágzás korszaka volt”, egy másik megállapítása szerint pedig az értelem, az intellektus időszaka. Jacques le Goff a fény és a világos szellem korszakát látja a 13. században. Egy újabb magyar összefoglalás szerint a hosszú 13. századot „a középkori filozófia fénykorának” tartja.

Úgy vélem, a jeles kutatók megállapításai az egész Európára vonatkoznak, még akkor is, ha a kontinens különböző részei között meglehetősen jelentős fejlődésbeli eltérések mutatkoznak.

Az általános virágzást megalapozták a demográfiai feltételek. Wilhelm Abel becslései szerint 1000 és 1300 között Európa népessége legalább megkétszereződött, s a növekedés üteme a leggyorsabb 1150 és 1200, illetve 1200 és 1250 között volt. A töredékes adatok alapján az is megállapítható, hogy a három legfontosabb nyugat-európai ország: Anglia, Franciaország és Németország együttes népességszáma gyorsabban nőtt, mint Európa átlaga. 1200 körül e három országban élt Európa népességének 37%-a, a 14. század első felében viszont már 54%-a. Nem véletlen tehát, hogy az élelmiszertermelés növelését e három országban szorították leginkább a demográfiai változások. Nincs mód rá, hogy e rövid előadás keretében azokat a változásokat elemezzük, amelyeket nagyon sokan középkori „agrárforradalomnak” tartanak, csak utalunk rá, hogy a termőterület kiszélesítésével, a határhasználat rendjének megváltoztatásával, a termelési eszközök és eljárások tökéletesítésével, a hozamok növelésével az európai mezőgazdaság soha korábban nem tapasztalt eredményeket produkált. Ezek sem voltak azonban elegendőek az éhínségek végleges száműzésére.

* Az alábbi írások a 2007. október 5-én Sárospatakon megrendezett Szent Erzsébet és hagyománya című konferencia előadásainak szerkesztett változata.

A népesség gyors növekedése és az élelmiszertermelés emelkedése között mindvégig ellentét feszült, amit csak a modern kor tudott feloldani. A fény évszázada egyben a koldusok évszázada is volt. Szent Erzsébetnek módja nyílt alamizsna osztására, mert Thüringiában pl. 1225-ben nagy éhínség sepegt végig. A fejedelmi udvarok, amelyek kisajátították a jobbágyok termésének egy részét, ezáltal termésfelesleggel is rendelkeztek, a koldusok gyülekező helyei is voltak. Szent Erzsébet is a vár előtt helyezte el a szűkölködőket, „majd ő maga saját kezével osztotta ki asztala maradékait, sok mindent megvonva magától és szolgálótól, azért, hogy a szegényeknek kioszthassa”. „Az általános éhínség és szűkség idején... a saját csűrjeikben összegyűjtött összes gabonát a szegények alamizsnájaként sokaknak kiosztotta”. Szent Erzsébet egyik 19. századi életrajzírója szerint az éhínség idején mintegy 900-an kaptak naponta ételmezt a wartburgi várban. Hasonló volt a helyzet a szerzetesek monostoraiban is, ahol a fogyasztást a regula határozta meg, így a magas termelési színvonal miatt mindig bőven volt felesleg, s ez vonzotta az ellátatlanok tömegét. A 12. században a clairvaux-i monostor állítólag naponta mintegy 2000 éhezőt táplált legalább egy darab kenyérrel.

Az éhínségek mellett a legkülönbözőbb betegségek tizedelték a lakosságot. A pestis mellett a legszörnyűbb hatása a leprának volt. Lajos tartománygróf, Erzsébet férje is járvány áldozata lett, amikor II. Frigyes császár seregében Brindisiben hajóra szállt, hogy a Szentföldre induljon. Erzsébet már férje életében ispotályt (szegényházat) létesített Wartburgban, és a szentté avatási akták szerint személyesen ápolta a leprásokat, és élelemmel történő ellátásukat is feladatának tekintette.

A mezőgazdaság mellett számottevő változások mentek végbe az iparban is, bár ezek sem voltak mentesek a feszültségektől. A textiliparban a lábítás szövésének elterjedése, amelynek leírása 1180 körül olvasható Alexander Neckam „De naturis rerum” c. munkájában, gyorsította meg a szövetek előállítását, de ehhez a korábbinál sokkal több fonálra volt szükség. A fonálkészítés gyorsítását elősegítő, lábbal hajtott kerek rokkát csak a 14. századi források említik először, így a hagyományos orsós fonással sokkal több munkásra volt szükség a szövésékek fonáligényének kielégítésére. Szent Erzsébet szentté avatási aktái között a négy szolgáló vallomásában szerepel, hogy „még férje életében szolgálóival együtt gyapjút font, hogy szövetet készítsen a ferencrendi testvérek és a szegények számára ruhaanyagul”. Szentté avatása után született litániájában is szerepel, hogy „Szent Erzsébet, aki gyapjút fontál és vásznat szőttél, hogy felruházd a szegényeket – könyörögj érettünk”. Özvegyként, kitalítottan is az altenburgi kolostorból neki küldött gyapjú fonásával kereste meg a vallomás szerint „a jogosnál kisebb keresetből származó ételmét”. Sz. Jónás Ilona teljes joggal állapítja meg, hogy Marburgban Erzsébet „beginna lett, tehát egyszerű fonónő”. A jogosnál kisebb keresetre utalás pedig azok sorstársává tette, akik egy francia verses regény szerint így panaszkodtak: „Nagy szegénységben élünk, s meggazdagszik a mi érdemünkből az, aki számára dolgozunk”.

A gazdasági élet forradalmi mellett az európai társadalmak átalakulása a 13. században előfeltételezte, de még távolról sem teljesítette ki a 14. század fordulatát: a rendi társadalomszerkezetet. A 13. század utolsó harmadáig a társadalmi tagozódást a 11. században megfogalmazott elmélet határozta meg a három ordo-ról: a papokról, a katonákról és a parasztokról (oratores, bellatores, laboratores). Közülük azonban valódi ordo-ként csak a papság viselkedett, hiszen a kereszténység tanításai szerint az ordo clericalist éppen szakrális hatalma különböztette meg a laikusoktól. A klerikusok egysége a 13. század elején III. Ince pápa jogalkotásának is fontos része volt, amikor az egyháziak „egyforma szabadságáról” szólt, mert mindannyian egy test vagyunk Krisztusban (una corpus in Christo). Ez a nézet nemcsak a klerikusok elkülönülését fogalmazza meg a társadalom más tagjaitól, de – a pápa törekvéseitől függetlenül – azt is, hogy Szent Péter utóda nem egyedüli birtokosa minden hatalomnak, mert az a fej mellett a tagokat is megilleti, miként azt III. Ince kortársa, Párizsi János domonkos szerzetes állította.

Az ordo clericalist a szakrális hatalom mellett sokféle privilégium illette meg, a személyi sérthetlenségtől az adóktól és a szolgáltatásoktól való mentességben keresztül addig, hogy az egyháziak felett csak egyházi bíróság ítéelkezhetett. Ezekkel a privilégiumokkal az egyháziak már a 13. században és a megelőző korszakban is éltek. A társadalom rendi átrétegződésének feltételei akkor születtek meg, amikor más csoportok is megszerezték ezeket a szabadságjogokat. Az alsó szintű testületek: universitasok, fraternitások, societasok már léteztek ebben az időben is a városok, a céhek, gildék testületeiben. Jacques le Goff szerint a 13. század azért lehetett az egyetemek százada, mert ez volt a céhek, a testületek évszázada is. A városok fellendülésében szerepet játszottak a testületek, amelyek szerzett politikai jogai a városi önkormányzatokban testesültek meg. Az egyetemek pedig ugyanígy a hallgatók és a tanárok közös autonóm testületei voltak.

A 13. századnak különösen az első fele még a császárság és a pápaság főhatalomért vívott harcának jegyében folyt, s kevesebb szó esett az uralkodók és az alattvalók egymáshoz való viszonyáról. III. Ince és utódai ugyan nem tudtak II. Frigyes császár fölé kerekedni, de egyes uralkodók, például Földnélküli János angol király, elismerték a pápa hűbéruraságát. A pápa és a császár főhatalomért folytatott harca nemcsak fegyverekkel folyt, hanem az ideológiák szintjén is. A császárok már Barbarossa Frigyes idejében – felfedezvén Justinianus kódexét – annak jogelveit kívánták alkalmazni a 12–13. században is, azt többek között, hogy a császár akarata törvény, ami az uralkodónak tetszik, az a törvény erejével bír (Quod imperatorem placuit, legis habet vigorem).

A világhatalomra törő pápa ideológiai eszközei között szerepelt a Nap és a Hold hasonlat, amely szerint, ahogy a Hold a Naptól nyeri a fényét, ugyanúgy az uralkodók is a pápától nyerik hatalmukat. III. Ince ugyanakkor a pápai főhatalmat elismerő királyok esetében nem vonta kétségbe, hogy országaikban a hatalom teljességével (plenitudo potestatis) rendelkeznek. 1204-ben, „Per venera-

bilem” kezdetű bullájában a francia királlyal kapcsolatban fogalmazta meg a később mások által is hangoztatott elvet, hogy „rex est imperator in regno suo”, a király császár a saját királyságában, azaz a hatalom teljességének birtokosa. A római jog feléléde a császár teljhatalma mellett tartalmazott olyan elemeket is, amelyek a rendi hatalommegosztásnak is elvi alapjául szolgáltak. „Quod omnes tangit, ab omnibus comprobari debet”, szól a törvényszöveg, azaz ami mindenkit illet, azt mindenki által meg kell erősíteni. A 13. században azonban még csak az elvi alapvetés formálódik. Gerics József szerint a *communitas* (*universitas*) fogalom széles körben elterjedt, mielőtt az ország közössége (*communitas regni*) megjelent volna, mint amely részt kért az uralkodói hatalomból. A Simon Monfort által 1265-ben összehívott gyülekezet nevezte magát először az ország közösségének.

A főhatalom tekintetében folyó viták, valamint az uralkodók és alattvalóik kapcsolatrendszerének helyzetét jól tükrözi a 13. század kiváló elméjének, Aquinoi Szent Tamásnak a véleménye. Tamás, mint a pápák odaadó híve, természetesen a pápai univerzalizmus követője volt, de az uralkodók és az alattvalók viszonyában nézetei közelítenek a későbbi rendiség felfogásához. A zsarnokság elítélésében nem olyan hajthatatlan, mint a megelőző században John Salisbury, de a „*De regimine principum*” c. művében (A fejedelmek kormányzásáról) azt olvashatjuk: „*regnum non est propter regem, sed rex propter regnum*”, azaz nem a királyság van a királyért, hanem a király az országért. Az ország, a *communitas regni* érdekei megjelennek a városokról, a piacról, az értékről vallott felfogásban is. A katolicizmus történetében még a modern korban is nagy szerepet nyert „*iustum pretium*” elv számára nemcsak azt jelentette, hogy a dolgok csak értékükön cserélhetnek gazdát, hanem újszövetségi alapokon azt is, hogy a munkás is jogosult az ő bérére. Amikor Szent Erzsébet szolgálóinak valomásában az szerepel, hogy úrnőjük „a jogosnál kisebb keresetet” kapott az altenburgi kolostortól, valójában a szent tamási „*iustum pretium*” elv sérült, még akkor is, ha az elvet a tudós teológus csak évtizedekkel később fogalmazza meg.

Szent Erzsébet 19. századi életrajzírója, Charles de Montalembert a monostor és Erzsébet történetét a fonással kapcsolatban fordítva ismeri, mint a szentté avatási akták. Nemcsak azt írta, hogy Erzsébet csak a gyapjú fonásához értett, a lennel még nem tudott bánni (a lenvaszonzól egyébként előkelőbb ruházat készült, mint a gyapjúszővetből), hanem azt is, hogy időnként több pénzt kapott az apácáktól, mint amennyi járt. Erzsébet, ha valami miatt nem tudta elvégezni a munkát, nemcsak a gyapjút küldte vissza, hanem a pénzt is, „nehogy azzal vádolják, hogy több pénzhez jutott jogos járandóságánál”. A *iustum pretium* bibliai elvét tehát tudós professzorok érvelése nélkül is kötelezőnek érezte magára nézve.

Erzsébet természetesen aligha érdeklődött a politikában zajló viták iránt. A thüringiai fejedelem feleségeként azonban őt is érintette a német császár és a tartományurak közötti kapcsolat. II. Frigyes szicíliai királyként és a pápával a főhatalomért küzdő imperatorként különös viszonyt alakított ki a német fejedelmekkel, köztük Thüringiai Lajos tartománygróffal is. E viszonyt meghatározó rende-

letei még Erzsébet életében születtek. Az egyik a *Confoederatio cum principibus ecclesiasticis* (Szövetség az egyházi fejedelmekkel) 1220-ban, a másik a világi tartományurakkal már Lajos halála után, 1231-ben (*Statutum in favorem principum*) /A fejedelmek kedvezményére vonatkozó rendelet/. Az egyháziakkal kötött szövetségben a császár lemondott arról a jogáról, hogy a végrendelet nélkül elhalt egyházfejedelem hagyatékát az uralkodó örökli, de a regáliákat is a prelatok kezére adta. A Statutumban e kedvezményeket a mágnásoknak is biztosította, és lemondott a megüresedett hűbértokok császárra háramlásáról. Az egyházi és világi fejedelmek e privilégiumok által „*domini terrae*” lettek, azaz territoriumukban élvezték a „*plenitudo potestatis*”. Az 1231. évi statutum még azt is elrendelte, hogy törvényeket a fejedelmek akkor alkothatnak, ha megszerzték tartományuk előkelőinek beleegyezését. A német tartományurak más országok királyaihoz hasonló jogosultságokat szereztek, s így a rendek is tartományi szinten szerveződtek. Erzsébet magatartása azért is volt érthetetlen, mert egy tartományúr feleségeként királynőként kellett volna viselkednie, holott Lajos édesanyja, Zsófia szerint úgy viselkedett, mint egy szolgálólány.

A 13. század azonban nem a demográfiai fellendülés, az agár- és kézműipari forradalom, a társadalom és a politika kezdődő átalakulása, hanem a skolasztika diadala és a koldulórendek átütő sikere miatt volt a fény százada, a keresztény világ legteljesebb és legfényesebb korszaka. A skolasztika a művelődés minden területén a nagy szintézisek, összefoglalások időszaka, bár megkezdődött már az előző századokban, és folytatódott a 14.-ben is, igazi virágkorát a 13. században élte. Európa hosszú útkeresés után ekkor talált igazi önmagára, nem utánoz, hanem eredetit alkot. Megoldja a kereszténység legnagyobb problémáját, a hit (*fides*) és a tudás (*ratio*) összeegyeztetését. A század legnagyobb teológus filozófusa, Aquinói Tamás úgy vélte, a hit és a tudás nem mondhat ellent egymásnak, mert mindkettő fénye Istentől ered. A fény egyébként meghatározó szerepet játszott a keresztény tanításokban. Már a niceai-konstantinápolyi hitvallásban Krisztus úgy szerepel, mint Isten az Istentől, világosság a világosságtól. A nagy-szombati liturgiában, amely leginkább megőrizte az őskeresztény elemeket, Krisztus feltámadásának az új tűz mellett az új fény (*lumen Christi*) a legfőbb szimbóluma. Aquinói Tamásnak a mai liturgiában is szereplő úrnapi szekvenciájában (*Lauda Simon Salvatore*) is az új húsvétban „*noctem lux eliminat*” (az éjszakát elűzi a fény). Tamás azt is felismerte, hogy a teremtett világ, azaz a természet, amely a filozófia tárgyát képezi, hozzásegíthet az isteni kinyilatkoztatás megértéséhez.. Ahogyan ugyanis az isteni kegyelem nem törli el, hanem tökéletesíti a természetet (*cum enim gratia non tollat naturam, sed perficiat*), úgy tételezi föl és tökéletesíti a hit az értelmet. A „*ratio fide illustrata*”, azaz a hit által megvilágosított ész többre képes az egyszerű megismerésnél. Az értelmet kiteljesítő hit maga is a megismerés gyakorlása.

A század másik óriása Szent Bonaventura, aki Aquinói Tamás jó barátja és a párizsi egyetemen a másik teológiai tanszék vezetője volt, a misztikus hagyomá-

nyok folytatójaként más oldalról közelítette a kereszténység alapkérdéseit. Nem tartotta elégségesnek a hit és a tudás összekapcsolását, ha a hit fénye nem sugározza be a tudás egész területét. Azt vallotta, bármilyen nagy dolgokra képes is az értelem, óvakodni kell attól a feltételezéstől, hogy a ráció révén megérthetjük a megérthetlent. A tudomány szeretet nélkül, a megértés alázatosság nélkül, a tanulás az isteni kegyelem nélkül keveset ér. Az egyszerű hitből a belső szemlélődéssel hamarabb eljuthat a lélek az abszolút értékek megragadásához, mint a tudás segítségével. Az extázis koronázza meg azt az utat, a deificatiót, amelynek végkifejlete a misztikus élmény, az Istennel való egyesülés, Isten megszületése a lélekben. Ezt az utat írja le Bonaventura fő művében az „Itinerarium mentis in Deo”-ban (A lélek zárandokútja Istenhez). A dominikánus Aquinói Tamás és a franciskánus Bonaventura két csillaga a 13. században diadalutat járt két koldulórendnek.

Ezek a koldulórendek aligha értek volna el átütő sikereket, ha az egyház a 12. század utolsó harmadában elsősorban a felsőpapság életmódja miatt nem került volna válságba. A később eretneknek nyilvánított mozgalmak: a valdensesk vagy lyoni szegények, a katarok, illetve a két mozgalmat Dél-Franciaországban egyesítő albigeneseknek nevezett mozgalom tagjai, a flandriai beginák, az észak-itáliai humiliatusoknak nevezett közösségek tagjai az evangéliumi szegénységet kérték számon koruk egyházán. Joachimus de Floris úgy vélte, hogy az Atya és a Fiú korszaka után el kell következni a Szentlélek időszakának, amelyben mindenkinek szerzetesként, a Lélek szerint evangéliumi szegénységben kell majd élnie. E válság megoldásában fontos szerepe volt III. Ince pápának, aki a beginák és a humiliatusok visszafogadásával, sőt a katarok egy részének „megtérítésével” létjogosultságot biztosított az evangéliumi szegénység eszméjének az egyházon belül is. Ugyanakkor kíméletlen harcot hirdetett a „megátalkodott” eretneknek, az albigenesek ellen, s 1215-ben a IV. lateráni zsinat eretnekké nyilvánította Joachimus de Floris tanításait is. Ez a helyzet teremtett esélyt Assisi Ferenc korábban gyanakvással fogadott „kisebb testvéreinek” is arra, hogy tevékenységüket az egyházon belül és nem azon kívül fejthetik ki. Ferenc Isten minden teremtményében testvérét tisztelte, a keresztény tanítás lényegének az egymástól elválaszthatatlan Isten és ember szeretetét tartotta. Ez a karitás nyilvánult meg vagyónának szétosztogatásában, s abban, hogy ordóvá szervezett követői (Ordo Fratrum Minorum) fogadalmat tettek a „szent szegénységre”, és a szegények és elesettek támogatására. A rend tagjai élmüket és ruhájukat is koldulással szerezték meg. A társadalmi bajok gyökerét a szegények és a gazdagok ellentétének végletes kieleződésében látta, s ahhoz, hogy Krisztushoz méltó életet élhessen, a szegénységet magasabbrendű értéknek tartotta a javak birtoklásánál. Celanoi Tamás, első életrajzírója mondta róla, hogy „keze mindig kész volt az alamizsnálkodásra. És mivel maga volt a megtestesült alázatosság, mindig szelídséget tanúsított mindenki iránt, és bölcsen alkalmazkodott mások szokásaihoz.” Másik életrajzírója,

Szent Bonaventura azt írta róla, hogy a lélek heve alakította a megfeszített Krisztushoz, ezért is nyerte el a stigmákat, Krisztus sebhelyeit.

A másik rendalapító, Domonkos követői is szegénységi fogalmat tettek, és koldulással tartották fenn magukat, de fő feladatuknak az igehirdetést tartották, hogy az evangéliumi tanítás torzulás nélkül juthasson el a hívőkhöz. Ezért nevezték magukat prédikáló testvéreknek (Ordo Fratrum Predicatorum). Mindkét kolduló rend hihetetlen gyorsasággal terjedt el a 13. századi Európában. Megszülettek mindkét rend női válfajai, sőt az u.n. terciáriusok, a harmadrendiek is, olyan világiak, akik magukévá tették a rend célkitűzéseit, de nem tettek szerzetesi fogalmat. A 13. század derekára, miként azt Klaniczay Gábor joggal állapította meg, a kolduló rendek lettek az európai városok, egyetemek, de időnként a fejedelmi udvarok vallási életének, kultúrájának, sőt politikájának meghatározói. A városok voltak a legjobb terepei az igehirdetésnek, a koldulásnak, de az alamizsnaosztásnak is (Ismeretes le Goff elmélete arról, hogy a városi lét legfontosabb mércéje, hogy az adott település hány kolduló rendet tud eltartani). A század II. Frigyes mellett meghatározó uralkodója, IX. (Szent) Lajos francia politikáját is erősen befolyásolták a kolduló rendi ideálok. E hatást tapasztalhatjuk Lajos thüringiai tartománygróf udvarában, Szent Erzsébet életében is. Az 1220-as években lett Erzsébet gyóntatója egy Rodeger nevű franciskánus szerzetes, aki bizonyára megismertette Assisi Ferenc eszméivel a jótékonyagra és a misztikára korábban is hajlamos hercegnőt. Később ugyan Marburgi Konrád lett a gyóntatója és lelki vezetője, aki nem tartozott a ferencesekhez, de a koldulórendi eszményeket ébren tartotta Erzsébetben. Charles Montalembert szerint „mindaz, amit Ferencről hallott, lángra lobbantotta benne a szeretet tüzét, és ellenállhatatlan vágyat ébresztett, hogy kövesse nagyszerű példáját, hiszen Ferenc rendelkezett mindazon erényekkel, amelyeket Erzsébet olyan nagyra értékelt”. A karitást, az alázatosságot, szelidséget és az alamizsnálkodást Erzsébet is a legfőbb erények között tartotta számon és naponta gyakorolta, és Ferenchez hasonlóan az üdvösség útján a krisztusi szegénységet értékesebbnek tartotta a vagyonnál. A modern tudomány Erzsébetet ugyanúgy, mint a kolduló rendek szentjeit, ahhoz a csoporthoz tartozónak számítja, akiket a Krisztus követésének (sequela Christi) ideálja vezetett. Aligha véletlen, hogy az özvegy Erzsébet által alapított marburgi leprakórházat Ferencről nevezték el. Erzsébet gyors oltárra emelését is befolyásolhatta, hogy IX. Gergely már bíboros korában is híve és pártfogója volt Szent Ferencnek.

Klaniczay Gábor joggal állapítja meg, hogy Szent Erzsébet példája népszerűvé tette ezt a koldulórendi – hercegnői életideált. Nemcsak unokahúgai (Kinga /Kunigunda/, Jolán, Margit) követték példáját, de Szalóme, öccsének felesége, s a nála idősebb sziléziai Szent Hedvig és a csehországi Szent Ágnes is. A fény évszázada a nyugati egyházban is megerősítette a Keleten már évszázadok óta élénk Mária-tiszteletet, az Istenanya kultusza új színben láttatta a Krisztus-

követő kortárs nőket is, akiknek szentségi vonásait ugyanúgy, mint Erzsébetét, az egyház vezetői is elismerték.

Irodalom

- ANGI JÁNOS–BARTA JÁNOS–BARÁNY ATTILA–OROSZ ISTVÁN–PAPP IMRE–PÓSÁN LÁSZLÓ: Európa az érett és kései középkorban. Debrecen, 2001.
- CELÁNÓI TAMÁS: Életrajzai Szent Ferencről. Újvidék–Szeged–Csíksomlyó, 1993.
- DUBY, GEORGES: A katedrálisok kora: művészet és társadalom, 980–1420. Budapest, é. n.
- DUBY, GEORGES–MANDROU, ROBERT: Histoire de la civilisation française. Tome I. Paris, 1968.
- GIMPEL, JEAN: La révolution industrielle du Moyen Age. H. n. 1975.
- J. HORVÁTH TAMÁS–SZABÓ IRÉN: Magyarország virága: 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébet életéről. Budapest, 2006.
- JAKSCHE, GERALD: Die heilige Elisabeth ihr Leben, ihr Wirken, ihre Zeit. Leipzig, é. n.
- JEDIN, HUBERT: A zsinatok története. Budapest, 1998.
- SZ. JÓNÁS ILONA: Árpád-házi Szent Erzsébet. Budapest, 1986.
- KATUS LÁSZLÓ: A középkor története. Budapest, 2000.
- KLANICZAY GÁBOR: Az uralkodók szentsége a középkorban. Budapest, 2000.
- KLANICZAY GÁBOR: Holy Rules and Blessed Princessess. Oxford, 2002.
- KLANICZAY GÁBOR szerk.: Európa ezer éve: a középkor. I–II. köt. Budapest, 2004.
- LE GOFF, JACQUES: Assisi Szent Ferenc. Budapest, 2002.
- LE GOFF, JACQUES: Das Hochmittelalter (Fischer Weltgeschichte) 11. Band. Frankfurt am Main, 1965.
- LE GOFF, JACQUES: Az értelmiség a középkorban. Budapest, 1979.
- LE GOFF, JACQUES: Der Mensch des Mittelalters Essen, 2004.
- MONTALEMBERT, CHARLES: Árpád-házi Szent Erzsébet élete. Budapest, é. n.
- PERNOUD, REGINE: Die heiligen im Mittelalter. München, 1995.
- WEHR, GERHARD: Europäische Mystic. Wiesbaden, é. n.